

ALMANAKKIDE AEGU

Seilates sadamata. Omakirjastus okupeeritud Eestis. Koostanud Kersti Unt ja Marja Unt. Tallinn: Varrak, 2012. 397 lk.

Oli kord aeg, mil iga endast vähegi lugupidav keskkool andis välja kirjandus-kunstilist trükist. Tartu 8. Keskkoolis ilmus Vello Saage tuunitud „Tipa-tapa”, Nõo Keskkoolis „Nõo tanumatel”, Tallinna 2. ja 7. Keskkoolil olid teisaselt pealkirjastatud, aga siiski antud kooli vaimsust kandvad paberkandjad. Kõrvuti koolialmanahhidega käis korralik nakitsemine. Nii Tallinas kui ka Tartus Kirjanike Liidu juurde loodud Noorte Autorite Koondised (NAK-id) kujutasid endast parajasti järelkasvuvaeguses vireleva institutsio-

neeritud kirjanduse jätkusuutlikkuse ametlikke triiphoooneid. Omaaegne Oskar Kruusi kureeritud stalinismi- maiguline NAK-i „Võitlev Sõna” oli küll lõplikult kuhtunud, ent ametlik press pakkus siiski noorte loomingule mingit-moodi väljundeid. Kuid võrk, mis läbida tuli, oli ideoloogiliselt äärmiselt tihe-daks punutud. Seetõttu kujunes 1960. aastate lõpul olukord, mil toleaks ajaks juba kooli tasandi ületanud noored hül-gasid legaalsed võimalused ning asusid omakirjastuslike almanahhide loomise okkalisele rajale. Oli see rada okkaline, oli ta valitud või oli ta sunnitud? Vas-tust teab vaid tuul. Allakirjutanu, kes lõpetas 1967. aastal Nõo Keskkooli, oli kogu almanahhide ajastul selle liikumi-sega tihedalt seotud. Rohkem küll

Tartu tiivaga. Aga Tartu ja Tallinna ja üldse kogu Eesti loomingulised, ametlikule kursile vastu seisvad tegijad käisid omavahel hämmastavalt tihedalt läbi. Kõik millegipärast tundsid kõiki või kui ei tundnud, tehti tuntuks. Vastasseis on alati asi, mis ühendab.

Kersti ja Marja Undi koostatud „Seirates sadamata” on esimene tõsiseltvõetav raamat omaaegsest almanahhipõlvkonnast. Mari Kaljuste on raamatu kaaned palendanud ahistatud kirjutusmasina motiivis. Sini-must-valge kaanearvi valik tundub takkajärgse targutamisena. Aga noh, las ta olla. Ülesehituselt ruumub raamatusse alapealkirjaga „Omakirjastus okupeeritud Eestis” (annaks keegi mulle selle „okupeerituse” definitsiooni) sotsiaalpoliitilist olukorda ning almanahhide perioodiseeringut hõlmav saatesõna, millele järgneb Kersti Undi magistritööl põhinev uurimus almanahhidest ja nende kirjastamisest pealkirjaga „Allhoovusest kantud”. Järgnevad tekstinäited erinevatest almanahhidest, „Heesist” ja „Marmist” kuni „Poolpäevaleheni”. Lisatud on küllaltki ammendav, ent mitte täielik väikeväljaannete bibliograafia (lk 381). See on tegelikult kõigi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis leiduvate kirjanduslike almanahhide nimistu koos autoritega. Kahjuks on võimatu hõlmata kõiki omaalgatuslikke väljaandeid. Neid üllitasid tihtipeale väga väikesed sõpruskonnad, nende levik oli piiratud. Mida enam avanesid paljundamisvõimalused, seda rohkem neid toodeti. Me ei tea, mida tehti Põlvas või Suure-Jaanis või Saksus. Võib-olla oli ka Mere-mäel oma pörandaalune trükis. Võrus kindlasti. Allakirjutanu eessõnaga ilmus Ilmeti Peebu nime all Peep Gori-novi esimene luulekogu kirjutusmasinal paljundatuna vaid vast kümne-eksemplarilises tiraazis. Mingist nimistust seda küll ei leia.

Raamatu lisades on võimalikkuse piires püütud avada pseudonüümide

taga seisvaid autoreid (lk 387), samuti on antud ülevaade kirjandusest samal teemal ning uurimustekstis „Allhoovusest kantud” esinevate isikunimedega register. Raamatut väärtustab neljal lehel küllalt haruldane fotovalik väljaannete autoreist ja nendega seotud isikutest. Köidet elustavad almanahhide kaanekujundused ning siseillustratsioonid.

Saatetekstides annab Tartu Ülikooli maailmakirjanduse lektor Kersti Unt üpriski sisutiheda ülevaate omakirjastuslike almanahhide aegsetest sotsiaalpoliitilistest oludest, almanahhide tekkimisvajadusest ning nende arengust. On antud ka almanahhiliikumise perioodiseering, kuigi üks sedalaadi sedastamine jääb tahes-tahtmata vaieldavaks.

„1. 1968–1972/1973: „masenduse mässi” ja vastuhakule õhutamise periood: „Marm”, „Hees” (4 numbrit), „Kamikadzed” (3 numbrit), „Kolme mehe laulud”, „Kurekell”, „Karjamaa”, „Vigilia” (I, II, III), „Meie”, „Kristjan”, „Magasin” – kuni aastani 1972/73, mil mitmel põhjusel algab almanahhiliikumise mõõn.

2. Vaheperiood 1973–1978: almanahhipõlvkonna vaimsuse kohalolu siiski seltskondlikul tasandil tuntav, ilmuvad aga vaid „Takt” ning Hubert Jakobsi toimetatud „Kuller” 1 ja 2, mis on valdavalt tõlkelised.

3. 1978–1982 ja hiljem: uus tõus, mitmekesisus, muutused laadis. „Tartu sügis”, „Avangardi lõpp”, „Konformismi sünd”, „Tõlet”, „Salong”, „Poolpäevaleht”, „Vigilia” jätkunumbrid IV ja V, ka „Urikiri”, „Existencia”, „Noor-Tartu” ning poliitilise sihiga „Lisandusi mõtte ja uudiste vabale levikule Eestis”. Perioodi iseloomustab pluralism, reetmine, sissekukkumine, seos vabadusvõitlusega, ülekasvamine võitluseks iseseisvuse nimel.

4. 1990. aastad: traditsiooni jätkumine taasiseseisvunud Eestis, Viljandi

grupp, uuelaadsed vastuolud väljaspool okupatsioonija piire” (lk 12).

Kersti Unt on üpris täpselt määratlenud, ent mitte rõhutanud almanahhiliikumise hargnemist kaheks peavooluks. Üks neist järgis rohkem kirjanduslik-esteetilisi taotlusi, teine kaldus enam ja enam dissidentliku vastupanu üha määravamaks muutuvasse poliitilisse liikumisse, päädides „Lisandustega”. Kuigi neid kahte ei saa ka lõplikult eristada. Näiteks keeleuuenduslikud küsimused olid isegi kõige „sõjardlikumates”, löögi alla sattunud almanahhides tihtipeale vaat et olulisemad kui miski muu. Et antud kogumiku autorid on tartlased ja väljaannegi pühendatud Jaan Undile, siis on teatud Tartu-keskus paratamatu. Jaan Unt oligi ju esialgu üks tähtsamaid almanahhiliikumise eestvedajaid Tartus ja võib vist öelda, et ka kogu Eestis. Tallinlaste puhul tuleks samast ajast esile tõsta Toomas Vindi juhtrolli.

Järgnegu nüüd põgus pilguheit oma kirjastuslike väljaannete ajale, allakirjutanu lisandustega.

Esmalt püüab Kersti Unt anda ülevaate sellest, kuidas ja miks tekkisid omakirjastused. Taustaks 1960. aastate lõpuks kujunenud alternatiivkultuuriline olukord. Siinkohal väärib tähelepanu Kalle Istvan Elleri ja teistegi väljendatud suhtumine keskklassilikku pisihingelisusse. Olukord, mil ühiskonna tavalisliikmed „enam ei pidanud kartma mitte niivõrd oma elu, vaid hüveolu pärast” ning millele vastandudes asusid omapäi tegutsema noored, kellele hüveolu mõiste jäi võõraks ja kes tahtsid tasalülitatust muuta, kasutamata sealjuures võimude lubatud vahendeid. Almanahhide enamuse põhiprintsiibiks, eriti nende ajalises edenemises, oli siiski vastuseis – nii meeleline kui ka keeleline. Algperioodil ühendas see nii kirjanduse, muusika kui ka kunsti. Tegelikult on igal kirjandusse astuval

põlvkonnal anastatud riigis kaks võimalust: kas hakata laveerima lubatuse ja lubamatuse piiril või vaikida. Kõik loomingulised noored ei läinud ametliku kirjandusse, ent kõik ei läinud ka almanahhidesse. Siin oli küsimus tihtipeale enesetsensuuris, sidemete puudumises, aga ka selles, et väljund jäi väikeseks. Ametlik ideoloogia ületähtsustas peavoolu ning mõnigi algaja autor ei tahtnud unelmates terenduvat tavapärast karjääri mähkmetes tehtud tegudega täis teha. Mõnel aga oli üldse teistmoodi isepäine arusaam kirjandusest ja kirjutamisest. Samal ajal osales nii mõnigi tunnustatud ja ametlikus kirjanduses läbilõõnud autor ka almanahhiliikumises. Kersti Unt on küllaltki hästi analüüsinud almanahhipõlvkonna suhet kuldsete kuuekümnendate kassetipõlvkonnaga (lk 24–25). Peale selle on ta täpsustanud almanahhide omavahelist siseretseptiooni Paul-Eerik Rummost Tõnn Sarveni. Ka Johnny B. Isotamme osa almanahhide retsenseerimises saab Kersti Undilt põhjaliku käsitluse (lk 36–39). Ära on märgitud ka ametlikus pressis ilmunud arvustused, nii vähe või palju kui neid ka oli.

Kuulumise-mittekuulumise küsimus oligi almanahhide ajastul põhiküsimus. Enda positsioneerimine sõpruskonnas, kambas. Nool lennutati lendu, ent arusaama sellest, et vaid sihti tabava noole lend on igavene, almanahhide tegijail ei olnud. Üldiselt valitses suhteliselt suur tolerant. Ent nagu igas vabas nišiliikumises, nii tekkisid üksikute väljaannete vahel erimeelsused. „Heesi” eesmärgid erinesid „Marmi” eesmärkidest, „Kamikadzed” eristusid järsult muust taustast, ent ka surmalendurite kõik kolm üllitist polnud omavahel sarnased. Kalle Istvan Elleri ja Johnny B. Isotamme ei vastandanud teineteisele mitte vast niipalju ühe maalähedus ja teise linlikkus, vaid hoopis mingi eetilise-esteetiline hoiak. Allakirjutanut on olu-

liselt mõjutanud Kalle Istvan Eller ja Johnny B. Isotamm, Uku Masingust rääkimata, ent Elleri puhul huvitasid mind pigem tema keelelis-meelelised seisukohad, Johnny B. puhul tema sotsiaalne hoiak. Ometi nad kuidagi täiendasid üksteist ja Tartu vaimne pilt sai neilt 1960. aastate lõpul, 1970. aastate algul arvestatavaid mõjutusi. Kalle Istvan Ellerile ei olnud luuletajatöö tema enda sõnade järgi üldse tähtis ning ta andis teatepulga rahuliku südamega üle Peep Ilmetile, Peeter Ilusale ja teistele. Ka Johnny B. Isotamm loobus millegipärast belletristikast. Kahju on varalahkunud Juhan Tomingast, kellest võinuks kujuneda vägagi tugev kirjanik.

On kuidagi kurb, et almanahhide aegne, siiski minu arvates küllaltki võimas rühm on hilisemas kirjapandud kirjandusloos jäänud pea täiesti märkamatuks. Tõsi, Jaan Kaplinski, kelle „Tolmust ja värvidest” võeti väikeväljaannetele motosid ja kes samuti kuulus almanahhide kaasautorite kilda, on nüüdseks vaieldamatu klassik. Tagantjärele võib ta küll väita, et temal ei olnud riigivastasusega mingit pistmist.

Kui „Marmi” Alliksaarelt võetud moto „Laev olen, mille sadam asub mandril, mis praegu veel on merest kerkimata” jutlustas hajutatud sihti, siis „Vigiliad” kandsid endas juba otsest sotsiaalse vastupanu eetikat ja mida enam, seda esseistlikult ohtlikumaks läks almanahhide sisu. Seda väljendab ka nende kosena kaela langenud repressioonide raskus. Üks tiib muutus üha pörandaalusemaks, samas ilmusid ka puht kirjanduslikud väljaanded, aga nende tase oli küllaltki ebahütlane. Kersti Unt on andnud sellest ammenda ülevaate.

Mida veel öelda? Selles väljaandes pakutav valik almanahhides ilmunust on muidugi küsitav nagu alati sellistel üllitistel. Ilmselt isiklik. Aga mingid põhitendentsid on siiski käsitlemist leidnud – võib-olla isegi rõhutatult.

Pealegi tundub mulle, et kogu see illustreeriv materjal on tõesti vaid Kersti Undi artikli illustratsioon, võib-olla isegi kallutatud palendus. Aga raamat on nüüd olemas ja keegi ei saa enam kunagi võib-olla nooruse rumalusest tehtut maha vaikida. Kalle Istvan Elleri „Bärsärk” Ilmamaa väljaandena kadus tähelepanuta jätmise uttu. Johnny B. Isotamm, kuigi ta enam ei luuleta, on ju nüüdseks pea klassik. Peeter Ilusat tuntakse rohkem laulusõnade autorina kui luuletajana. Üdi on Üdi on muidugi Viiding. Leelo Tungal on väärtustanud kõike, mille külge ta helde anne on puutunud. Hilisemad almanahhid sulgusid pigem dissidentliku ajalookäsitluse reegleid kiivalt hoidvasse sahtlisse kui kirjandusse. Puht belletristilised väljaanded jäid kogumassis sporraadilisteks ja nõrgukesteks. Ent Leonhard Lapini ärgitusel toimunud Tallinna tiib väärrib esiletõstmist. Allakirjutatule endale meeldis vägagi algaegade „Magasin”. Hilisem KGB löögi alla sattunud „Urikiri” tõi tegijaile palju pahandust, kuid oli õige asi omal kohal. Hubert Jakobsi vastuolulise rolli, nagu ka „Tartu sügise”, on raamatu autorid päris põhjalikult läbi kirjutanud. Põgusalt on püütud valgustada ka tõsidissidentlikku lisanduslikku materjali.

See aeg, mil kunst, kirjandus ja muusika olid omavahel seotud mitte niivõrd riikliku korra kui keelelis-meelelise mõtteviisi muutmise nimel, on jäädavalt möödas. Aga neid kahtkümmet aastat eesti mõtteloost välja võtta tänu sellele raamatule enam ei saa.

Üks väike täpsustus Kersti Undile. Allakirjutatule tekstidele tehtud laule laulis põhiliselt omal ajal selline ansambel nagu Kogodus ülikooli klubis. Ja kui Kogodus keelustati, sai tast Kogumus. Laulud jäid endisteks. Hiljem laulsid neid isegi Tõnis Mägi ja Riho Sibul, Fixist rääkimata.

Mis edasi? Tõenäoliselt võiks kõik need almanahhid digitaalselt välja

anda. Paberkan djatel pole vist m6tet. Kui palju neid originaale s6ilinud on, seda ma ei tea, aga 6nneks hoitakse Kirjandusmuuseumis siiski enamiku v6ljaannete n6idiseid. Miks pole almanahhidele kirjandusloolistes uurimustes seni piisavalt t6helepanu p66ratud, ei oska 6elda. 6heks p66hjuseks v6ib olla riigikorra ja p66lvkondade vahetus. Kui riigikord muutus, olid almanahhide autorid juba vanaks saanud. Noor vabariik vajas noori j6ude ja nendel ei olnud aega minevikku vaadata. V6i nagu mu enda poegki 6tles: „Selliseid v6rdjaid nagu sina, Varblane, meie

noor vabariik ei vaja.” N6tidseks on ta veidi teisel seisukohal ja vanem nagu vabariik isegi. Aga igal juhul on Kersti ja Marja Undi katse 6ks unustuse h66lma vajunud ajaj6rk meie noorusest uude ilma kiskuda t6helepanu- ning t6nuv66rne.

Orhan Pamuk on „Mustas raamatus” nentunud: „Ajale pole aega.” Lisaksin siinkohal – kirjandusel ja armastusel veel v6hem. Ent ulg algab siiski ulgmatusest.

HANNES VARBLANE